

De reconstructie van politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken

Harm Kloosterhuis

Rechters rechtvaardigen hun beslissingen doorgaans met argumenten ontleend aan de rechtsbronnen (wet, verdrag, gewoonte). Deze typisch juridische argumenten hebben een formeel karakter. Het zijn gezaghebbende redenen die een verdergaande inhoudelijke discussie uitsluiten. Bij veel juridische problemen kan de oplossing echter niet gerechtvaardigd worden met een beroep op alleen deze formele argumenten. De rechter zal dan een beroep kunnen doen op substantiële argumenten. Tot die substantiële argumenten behoren ook politieke argumenten. Deze bijdrage heeft tot doel een antwoord te geven op de vraag waarin politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken zich onderscheidt van typisch juridische argumentatie en op de vraag welke consequenties dat onderscheid heeft voor de analyse en de beoordeling van deze argumentatie. Aan de hand van een bekend 'politiek' arrest van de Hoge Raad wordt gedemonstreerd welke twee soorten politieke argumenten moeten worden onderscheiden.

1 Inleiding

Een pragma-dialectische reconstructie van argumentatie in rechterlijke uitspraken is er op gericht de argumentatie op een zodanige manier te analyseren dat deze op een verantwoorde wijze kan worden beoordeeld. Alle onderdelen die voor de beoordeling van belang zijn, worden in de reconstructie betrokken en alle onderdelen die daarvoor irrelevant zijn, worden buiten beschouwing gelaten. Zo wordt een rationele reconstructie gegeven van de argumentatieve 'dieptestructuur' van een rechterlijke uitspraak (Van Eemeren & Grootendorst, 2000). Uitgaande van de pragma-dialectische instrumenten voor de analyse van argumentatie is er in de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar verschillende soorten specifiek juridische toepassingen van argumentatieschema's (Feteris 1997, 2000; Jansen, 2003; Kloosterhuis, 2002) en naar complexe argumentatie in rechterlijke uitspraken (Plug, 2000). In deze bijdrage wil ik de lijn van dit onderzoek voortzetten door een verkenning te maken van argumentatie die in de rechtspraktijk en in de rechtstheorie wordt aangeduid als 'politieke argumentatie'. Voor argumentatietheoretici die zich met juridische argumentatie bezighouden is dit interessant omdat er een verschil lijkt te zijn tussen argumentatie die als 'typisch juridisch' wordt beschouwd en argumentatie met een politiek karakter. Voor juristen is het interessant, omdat de analyse van rechtspraak waarin de rechter – al dan niet vermeend – politieke argumentatie gebruikt, iets duidelijk maakt over de verhouding tussen recht en politiek.

Lange tijd is de verhouding tussen recht en politiek een weinig spectaculair onderwerp geweest. Je hoeft geen jurist te zijn om te weten dat dit is veranderd: rechters en politici bemoeien zich openlijk met elkaar. De kritiek die daarop wordt gegeven houdt kort gezegd in dat die juristen en politici met hun onderlinge discussies vergeten wat hun taken zijn in de rechtsstaat: politici wegen belangen af en stellen regels

op en rechters passen regels toe. Je zou bij de felheid van die debatten denken dat er in de theorie en in de rechtspraak duidelijke criteria bestaan om typisch juridische en politieke argumentatie van elkaar te onderscheiden. Die duidelijkheid is er volgens mij niet: in de theorievorming over juridische argumentatie zijn politieke argumenten het meest omstreden en het minst onderzocht. In deze bijdrage probeer ik een antwoord te geven op de vraag waarin politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken zich onderscheidt van wat wordt beschouwd als typisch juridische argumentatie en welke consequenties dat onderscheid heeft voor de analyse en de beoordeling van de argumentatie. Aan de hand van een bekend ‘politiek’ arrest van de Hoge Raad zal ik laten zien welke twee soorten politieke argumenten moeten worden onderscheiden.

2 Argumentatie op basis van rechtsregels

In de rechtstheorie wordt het begrip ‘juridische argumentatie’ soms zo gedefinieerd dat ook politieke argumenten daartoe worden gerekend. Neem het volgende citaat uit het boek *Meesterlijk recht* (Loth & Gaakeer, 2003, p. 54):

Wanneer wij onder juridische argumentatie verstaan die argumenten die in het recht als geldige argumenten zijn toegelaten, dan kan worden geconstateerd dat daaronder argumenten zijn begrepen, die doorgaans als morele en pragmatische argumenten worden beschouwd.

Op deze manier wordt het begrip ‘juridische argumentatie’ wel erg ruim. Dat is begrijpelijk omdat men bij dit soort definities niet precies probeert aan te geven wie (de advocaat, de rechter of een ander) voor welk type standpunt een juridisch of een politiek argument naar voren brengt. Wanneer we ons bij de analyse van het begrip juridische argumentatie beperken tot argumentatie van de *rechter* die een beslissing neemt in een concreet geschil, dan lijkt de volgende omschrijving een goed uitgangspunt:

De rechter verdedigt wat volgens geldend recht een aanvaardbare beslissing is op grond van een of meer rechtsregels en juridisch gekwalificeerde feiten.

Een van de kenmerken van juridische argumentatie is dat het argumentatie is op basis van *regels*. Dit geldt voor zogenoemde eerste-orde regels, waarin aangegeven wordt dat burgers zich op een bepaalde manier moeten gedragen, maar het geldt ook voor tweede-orde regels, die aangeven hoe regeltoepassers om moeten gaan met eerste-orde regels. Argumentatie op basis van een eerste-orde regel kan in z’n simpelste vorm als volgt worden weergegeven:

standpunt:	1	x is het geval
argumentatie:	1.1	kwalificatie van de feiten
	1.1'	toepasselijke rechtsregel

Volgens de pragma-dialectische normen voor de beoordeling van zo’n enkelvoudige argumentatie moet het schema dat in de argumentatie wordt gebruikt aan twee eisen voldoen (Van Eemeren & Grootendorst, 2000, p. 153 en p. 193). In de eerste plaats moet het argumentatieschema *toepasbaar* zijn voor de verdediging van een standpunt. In de tweede plaats moet het argumentatieschema *goed zijn toegepast*. Juridisch zijn

deze eisen te beschouwen als tweede-orde regels van het regelsysteem. Ze geven aan hoe de rechter met eerste-orde regels moet omgaan. Die toepasbaarheid en de correcte toepassing kunnen worden geëvalueerd aan de hand van kritische vragen. Bij een argumentatie op basis van een rechtsregel zijn de volgende kritische vragen relevant (Kloosterhuis, 2002, p. 109):

- (1) Is de gekozen rechtsregel geldend?
- (2) Is de gekozen rechtsregel toepasbaar op de feiten van het geval?
- (3) Is er geen andere rechtsregel toepasbaar op de feiten van het geval?
- (4) Is de kwalificatie van de feiten juist?
- (5) Is toepassing van de rechtsregel in overeenstemming met het doel van de rechtsregel en in overeenstemming met het regelsysteem?¹
- (6) Leidt de toepassing van de rechtsregel niet tot een ongewenst resultaat?

Als het antwoord op de vragen 1, 2, 4 en 5 bevestigend is en het antwoord op de vragen 3 en 6 ontkennend, dan bestaat er voor de rechter in principe een plicht om de regel toe te passen.

Met kritische vraag 6 is iets bijzonders aan de hand: anders dan bij de vragen 1 tot en met 5 wordt er een vraag gesteld die betrekking heeft op de wenselijke of onwenselijke gevolgen van regeltoepassing. Strikt genomen is dit geen vraag die men bij de toepassing van rechtsregels stelt. Rechtsregels zijn immers niet alleen te beschouwen als bindende richtlijnen voor handelen van burgers, het zijn ook bindende beoordelingsnormen voor een rechter. Atiyah en Summers (1987) analyseren rechtsregels als *formele* redenen. Onder een formele reden verstaan zij een juridisch gezaghebbende ('authoritative') reden op basis waarvan rechters een bevoegdheid of een plicht hebben om op een bepaalde manier te beslissen. Tot de substantiële redenen rekenen Atiyah en Summers morele, economische, politieke, institutionele of andere overwegingen. Een relevante formele reden sluit een relevante substantiële reden uit of vermindert het gewicht ervan. Anders dan substantiële redenen vooronderstelt een formele reden altijd een juridisch geldige *rechtsregel* of een ander juridisch geldige grondslag zoals een *contract* of een *rechterlijke uitspraak*. Als voor het beslissen van een geval een juridisch relevante geldige rechtsregel toepasbaar is die aangeeft wat het rechtsgevolg moet zijn, dan is die rechtsregel een formele reden om geen onderzoek te doen naar substantiële redenen die een andere richting op wijzen.² Rechtsregels hebben dus een *uitsluitend* karakter: de regel sluit in beginsel uit dat men handelt op basis van de afweging van (achterliggende) redenen (Raz, 1975; Schauer, 1992). In beginsel, want onder omstandigheden kunnen uitzonderingen op regels worden geformuleerd. Dat kan zich bijvoorbeeld voordoen als de toepassing van een regel in strijd komt met het doel van de regel (kritische vraag 5). De kritische vraag 6 – leidt de toepassing van de rechtsregel niet tot een ongewenst resultaat? – gaat een stap verder. De vraag opent de mogelijkheid voor de rechter om de regel te toetsen aan de eigen opvattingen, niet over wat de betekenis van een regel *is* maar over wat de inhoud van de regel *zou moeten zijn*. Daarmee stapt de rechter over van formele naar substantiële redenen, of – in termen van argumentatieschema's – van argumentatie op basis van een regel naar *pragmatische* argumentatie. In het standpunt en de argumentatie worden dan wenselijkheden uitgedrukt. Het lijkt me dat dit precies het verschil is tussen wat we strikt genomen als juridische argumentatie en wat we als politieke argumentatie beschouwen. De rechtstheoreticus Bell (1983, p. 6 e.v.) omschrijft politieke argumenten dan ook als argumenten die gebruikt worden bij het uitoefenen van de bevoegdheid om de samenleving te sturen.

Zo beschouwd lijkt het onderscheid tussen juridische argumenten en politieke argumenten simpel. Strikt juridische argumentatie in rechterlijke uitspraken kan gekwalificeerd worden als argumentatie op basis van een regel waarbij de rechter binnen de grenzen van het recht blijft, als argumentatie waarin formele redenen worden gebruikt.³ Politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken kan gekwalificeerd worden als pragmatische argumentatie, als argumentatie waarin substantiële redenen worden gebruikt. Bij het gebruik van deze argumentatie blijft de rechter niet binnen de grenzen van het bestaande recht, maar doet hij aan rechtsvorming door in zijn beslissing wenselijk recht vast te leggen. Toch wordt het onderscheid niet zo precies aangehouden in de theorievorming over juridische argumentatie. Duidelijk komt dit naar voren in het model van wetsinterpretatie van McCormick en Summers (1991). Volgens dit model begint men bij de interpretatie van een wettelijke norm met een taalkundige interpretatie. Indien de taalkundige interpretatie geen bevredigend resultaat oplevert, dient men systematische argumenten toe te passen. Wanneer ook deze argumenten niet tot een acceptabel resultaat leiden, moet men gebruik maken van teleologisch-evaluatieve argumenten. McCormick en Summers spreken heel algemeen over de 'redenen' die er kunnen zijn om van het ene type argumenten over te stappen naar het andere type argumenten. Tot het derde type behoren substantiële argumenten: argumenten waarvan het gewicht of de kracht niet afhankelijk is van het autoriteitsgehalte dat deze argumenten ook kunnen hebben; het gaat hier om morele, politieke of economische overwegingen. Er kunnen dus volgens McCormick en Summers politieke argumenten gebruikt worden om een rechtsregel te interpreteren. De kritische vraag 6 – leidt de toepassing van de rechtsregel niet tot een ongewenst resultaat? – is dus een toegelaten vraag in het model van McCormick en Summers. Juridische argumenten in strikte zin en politieke argumenten – anders gezegd: argumentatie op basis van regels en pragmatische argumentatie – worden in hun model dus niet duidelijk gescheiden.

Een model waarin juridische argumentatie in strikte zin en politieke argumentatie wel duidelijk worden gescheiden, is geformuleerd door Lee (1988). Lee is van mening dat wanneer politieke overwegingen een rol spelen in een rechterlijke uitspraak dit ook duidelijk aangegeven moet worden. Hij onderscheidt de volgende soorten argumenten in rechterlijke uitspraken:

1. argumentatie met betrekking tot het geldend recht
 - a. wetgeving
 - b. precedenten
 - c. rechtsbeginselen
2. argumentatie met betrekking tot consequenties
 - a. welke consequenties heeft de beslissing?
 - b. welke consequenties heeft een alternatieve beslissing?
 - c. zijn de consequenties van de beslissing wenselijk?⁴
3. argumentatie met betrekking tot de rol van de rechter
 - a. waarom mag de rechter 1 of 2 laten prevaleren?
 - b. wat is de rol van partijen in het constitutionele bestel?
 - c. wat is de rol van de rechter in het constitutionele bestel?

In dit model worden volgens mij twee soorten politieke argumenten onderscheiden. Deze twee soorten kunnen worden gerelateerd aan de twee kritische hoofdvragen bij

argumentatieschema's: is het schema toepasbaar en is het goed toegepast? Bij categorie 2 gaat het om argumenten waarbij de evaluatie van mogelijke consequenties kan inhouden dat de rechter afwijkt van het bestaande recht en een alternatieve wenselijke beslissing neemt. In die gevallen gaat het om de vraag of het schema pragmatische argumentatie *correct is toegepast*. Vaak wordt door de rechter gewenst recht om strategische redenen als bestaand recht gepresenteerd. Lee is van mening dat politieke keuzes duidelijk in de motivering moeten blijken. Op grond van de vragen bij 3 – de rol van de rechter – moet de rechter vervolgens aangeven waarom hij meent dat hij gezien zijn rol moet kiezen voor de argumenten uit categorie 1 of 2. Het gaat hierbij niet om de toepassing, maar om de *keuze* van het argumentatieschema: strikt juridische argumentatie (categorie 1) of argumentatie met betrekking tot consequenties (waaronder pragmatische argumentatie).

3 Analyse van het Harmonisatiewet-arrest

Vindt men in de Nederlandse rechtspraak gevallen waarbij de rechter openlijk uitkomt voor het gebruik van politieke argumenten in de door Lee bedoelde zin? Het antwoord op die vraag is bevestigend, maar dat gaat vooral op voor de gevallen waarin de rechter aangeeft waarom hij voor de argumenten op grond van het geldend recht kiest hoewel hij op grond van de consequenties liever een andere beslissing had genomen. In die gevallen gaat de rechter dan in op zijn eigen rol in het constitutionele bestel.

Een heel mooi voorbeeld daarvan is het Harmonisatiewet-arrest uit 1989 (*NJ* 1989, p. 469). De aanleiding voor dit arrest was de Harmonisatiewet die met terugwerkende kracht het recht op studiefinanciering van een groep studenten beperkte. Dit was in strijd met het rechtszekerheidsbeginsel, zo luidde het argument van de studenten. De reactie van de Hoge Raad kwam eigenlijk op het volgende neer: de studenten hebben wel gelijk, maar we kunnen ze geen gelijk geven. Waarom niet? De redenering luidt als volgt. Er is een wettelijke bepaling – artikel 120 Grondwet – die de rechter verbiedt om een formele wet die afkomstig is van regering en Staten Generaal te toetsen aan de Grondwet. Die wettelijke bepaling moeten we zo lezen dat de rechter zo'n wet ook niet mag toetsen aan beginselen als het rechtszekerheidsbeginsel. Dat leidt tot een afweging van argumenten die we goed kunnen analyseren in het licht van de door Lee onderscheiden soorten argumenten. De Hoge Raad overweegt onder meer het volgende:

3.3. Sedert de grondwetswijziging van 1983 luidt het in art. 120 Gr.w neergelegde toetsingsverbod evenwel (voor zover hier van belang): “De rechter treedt niet in de beoordeling van de grondwettigheid van wetten (...)”. Deze nieuwe formulering van het verbod roept de vraag op of de rechter de wet wel mag toetsen aan andere dan grondwettelijke normen, met name aan fundamentele rechtsbeginselen.

3.4. Ten gunste van een bevestigende beantwoording van deze vraag valt in de eerste plaats erop te wijzen dat de rechter zich de laatste jaren steeds vaker voor de taak gesteld ziet om de wet aan verdragen te toetsen. [...] de rechtspraak is gaan aanvaarden dat strikte toepassing van de wet onder omstandigheden zozeer kan indruisen tegen fundamentele rechtsbeginselen dat zij achterwege moet blijven. [...] In de literatuur wordt aan deze argumenten nog toegevoegd dat ten gevolge van verschillende ontwikkelingen, waaronder die van ons parlementaire stelsel in monistische richting en de daarmee gepaard gaande toeneming van het overwicht van de uitvoerende macht op de totstandkoming van wetten, de veronderstelling waarop het toetsingsverbod berust - dat in de voor het tot stand brengen van wetten voorgeschreven parlementaire procedure een afdoende waarborg is gelegen voor hun rechtsgehalte - niet altijd meer opgaat, waardoor de behoefte aan de mogelijkheid van rechterlijke toetsing vooral ook aan fundamentele rechtsbeginselen toeneemt.

3.5. Tegenover voormelde argumenten voor restrictieve uitleg van het toetsingsverbod staat evenwel dat ter gelegenheid van de grondwetswijziging die in 1983 haar beslag heeft gekregen, de vraag of het grondwettelijk toetsingsverbod geheel of ten dele moest worden opgeheven, in de doctrine uitvoerig aan de orde is gesteld, door verscheidene adviesorganen is bezien en mede aan de hand daarvan in het parlement principieel is besproken en ontkennend beantwoord. In dat kader is van de zijde van de regering bij herhaling betoogd dat, hoewel de tekst van de voorgestelde bepaling (het latere art. 120) toetsing aan fundamentele rechtsbeginselen niet uitsluit, de nieuwe bepaling dezelfde strekking heeft als de oude onschendbaarheidregel, zodat zodanige toetsing niet is toegelaten. Dat betoog is van de zijde van de volksvertegenwoordiging niet wezenlijk weersproken. Tot amendering in andere zin is het ook niet gekomen. Aangenomen moet daarom worden dat bij het tot stand komen van de Grondwet van 1983 de argumenten voor afschaffing of beperking van het toetsingsverbod onder ogen zijn gezien en tegenover de aan toetsing door de rechter verbonden bezwaren te licht zijn bevonden.

Bovendien moet in aanmerking worden genomen dat een ruim toetsingsverbod als in 3.2 omschreven wezenlijk is voor de traditionele plaats van de rechterlijke macht in ons staatsbestel en dat niet kan worden gezegd dat over de wenselijkheid daarin verandering te brengen in brede kring overeenstemming bestaat.

3.6. Het onder 3.5 overwogene is doorslaggevend en noopt tot de conclusie dat, al valt niet te ontkennen dat de rechtsontwikkeling sedert het tot stand komen van de Grondwet van 1983 het gewicht van de voor restrictieve interpretatie van dat verbod pleitende argumenten heeft doen toenemen, moet worden geoordeeld dat de rechter de hem gestelde grenzen zou overschrijden door te oordelen dat art. 120 Gr.w zich niet (ook) tegen toetsing van de wet aan fundamentele rechtsbeginselen verzet.

De Hoge Raad betoogt hier dat er verschillende argumenten kunnen worden aangevoerd waarom het op grond van het bestaande recht verdedigbaar is om een bepaling van de formele wetgever wel te toetsen aan rechtsbeginselen. Zie de argumentatie bij overweging 3.4 die hieronder is gereconstrueerd als een onderdeel van een complexe nevenschikkende argumentatiestructuur (argument 1.1a, met als meervoudige ondersteuning de argumenten 1.1a.1, 1.1a.2 en 1.1a.3). Daartegenover staan argumenten die pleiten tegen het toetsen van een bepaling van de formele wetgever aan rechtsbeginselen. Zie de argumentatie bij overweging 3.5 die hieronder is gereconstrueerd als de argumenten 1.1b, 1.1b.1 en 1.1b.2. In 3.6 wordt ten slotte in een afweging van argumenten aangegeven dat de argumenten tégen zwaarder wegen dan de argumenten vóór. De Hoge Raad doet dat met een duidelijke verwijzing naar het soort argumenten dat Lee in de derde categorie situeert: de rol van de rechter in het constitutionele bestel. Op grond van het politieke argument dat het niet de rol van de rechter is om het geldende recht te wijzigen in de richting van het door de rechter gewenste recht wordt de toetsing aan rechtsbeginselen afgewezen. De standaardfrase voor dat politieke argument is: het zou de grenzen van de rechtsvormende taak van de rechter overschrijden als de rechter een bepaalde beslissing zou nemen. De argumentatiestructuur kan gereconstrueerd worden als een vorm van complexe nevenschikkende argumentatie waarin argumenten pro- en contra tegen elkaar worden afgewogen.⁵

E. Analyse van de argumentatie in het Harmonisatiewetarrest Hoge Raad 14 april 1989 (*NJ* 1989, p. 469)

Het in artikel 120 GW neergelegde toetsingsverbod houdt in dat (ook) niet mag worden getoetst aan ongeschreven rechtsbeginselen

1.1a (er zijn argumenten voor het toestaan van toetsing aan ongeschreven rechtsbeginselen)	1.1b (er zijn argumenten tegen het toestaan van toetsing aan ongeschreven rechtsbeginselen)	1.1c (de argumenten tegen zijn doorslaggevend)
1.1a.1 de rechter toetst aan fundamentele rechten in verdragen	1.1b.1 bij het totstandkomen van de Grondwet in 1983 zijn de argumenten voor de afschaffing of beperking onder ogen gezien en tegenover de aan toetsing verbonden bezwaren te licht bevonden	1.1c.1 hoewel de rechtsontwikkeling sinds het totstandkomen van de Grondwet van 1983 het gewicht van de argumenten voor het toestaan van toetsing aan ongeschreven rechtsbeginselen heeft doen toenemen, moet worden geoordeeld dat de rechter de hem gestelde grenzen zou overschrijden door te oordelen dat art. 120 Grondwet zich niet (ook) tegen toetsing van de wet aan fundamentele rechtsbeginselen verzet
1.1a.2 strikte toepassing van de wet kan onder omstandigheden zozeer indruisen tegen fundamentele rechtsbeginselen dat zij achterwege moet blijven	1.1b.2 het ruime toetsingsverbod is wezenlijk voor de traditionele plaats van de rechterlijke macht in ons staatsbestel	
1.1a.3 de veronderstelling waarop het toetsingsverbod berust – voldoende parlementaire controle bij wetgeving – gaat niet meer op		

4 Conclusie

In deze bijdrage heb ik geprobeerd een antwoord te geven op de vraag waarin politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken zich onderscheidt van typisch juridische argumentatie en op de vraag welke consequenties dat onderscheid heeft voor de analyse en de beoordeling van de argumentatie. Het begrip ‘politieke argumentatie’ wordt in rechterlijke uitspraken en in de theorievorming daarover in twee verschillende betekenissen gebruikt. In de eerste plaats verwijst het naar de keuze en in de tweede plaats naar de toepassing van substantiële argumenten die geanalyseerd kunnen worden als pragmatische argumentatie. In gevallen als het Harmonisatiewet-arrest heeft de rechter politieke argumenten om een bepaalde beslissing te nemen, maar doet dat niet - om politieke redenen. Dat leidt tot een complexe argumentatiestructuur waarin pro- en contra-argumenten tegen elkaar worden afgewogen.

Noten

1. Zie Schellens (1985, p. 151) die bij argumentatie op basis van gedragsregels onder andere de volgende kritische vraag stelt: 'Zijn de gevolgen van actie Ai aanvaardbaar, d.w.z. in overeenstemming met het doel van de gehanteerde gedragsregel (of het betreffende regelsysteem) en niet in strijd met (de doelen van) andere regels?'
2. Atiyah en Summers (1987, p. 2) voegen daar aan toe: 'We do not say that there is never any case for inquiring into such reasons, but only that a formal reason usually operates as a sort of barrier which insulates the decision-making process from the reasons of substance not incorporated in the rule either explicitly or implicitly'.
3. In de pragma-dialectische typologie van argumentatieschema's wordt argumentatie op basis van een regel geanalyseerd als *kentekenargumentatie*. Bij een kentekenargumentatie wordt het standpunt verdedigd door in de argumentatie een eigenschap (klassenlidmaatschap, hoedanigheid, wezenskenmerk, essentie) van een zaak (ding, persoon, wezen, soort, toestand, situatie) te noemen die automatisch de eigenschap (het kenmerk) inhoudt die in het standpunt aan de zaak wordt toegeschreven. Door het zo voor te stellen dat hetgeen in het argument als een geaccepteerd iets wordt gepresenteerd altijd samengaat met hetgeen in het standpunt is genoemd, wordt er een coëxistentierelatie gelegd die maakt dat de aanvaardbaarheid van het argument op het standpunt wordt overgedragen. Vergelijk ook Garssen (1997, p. 98).
4. Het onderscheid tussen de argumentatie uit de eerste en de tweede categorie wordt in veel theorieën over juridische argumentatie gemaakt. Bekend is het onderscheid dat MacCormick (1978) maakt tussen deductieve rechtvaardiging op grond van wettelijke premissen en tweede-orde rechtvaardiging, waarin onder andere consequentialistische argumenten worden gebruikt. Vergelijk ook Alexy (1978) voor een soortgelijk onderscheid tussen interne en externe rechtvaardiging van een rechterlijke beslissing.
5. Deze vorm wordt door MacCormick and Summers (1991) geanalyseerd als *conflict settling pattern of justification*. Zie ook Plug (2000).

Literatuur

- Alexy, R. (1978). *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp
- Atiyah, P.S., & Summers, R.S. (1987). *Form and Substance in Anglo-American Law. A Comparative Study of Legal Reasoning, Legal Theory and Legal Institutions*. Oxford: Clarendon Press.
- Bell, J. (1983). *Policy Arguments in Judicial Decisions*. Oxford: Clarendon Press.
- Eemeren, F.H., van & Grootendorst, R. (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam: Boom.
- Feteris, E.T. (1997). 'De deugdelijkheid van pragmatische argumentatie: heiligt het doel de middelen?' In E.T. Feteris e.a. (Red.), *Op goede gronden* (pp. 98-106). Nijmegen: Ars Aequi.
- Feteris, E.T. (2000). 'De rol van pragmatische argumentatie in het recht: zelfstandige of aanvullende argumentatie?' In E.T. Feteris e.a. (Red.), *Met recht en reden* (pp. 99-107). Nijmegen: Ars Aequi.

- Garssen, B. (1997). *Argumentatieschema's in pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en empirisch onderzoek*. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam: IFOTT.
- Jansen, H. (2003). *Van omgekeerde strekking. Een pragma-dialectische reconstructie van a contrario-argumentatie in het recht*. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- Kloosterhuis, H. (2002). *Van overeenkomstige toepassing. De pragma-dialectische reconstructie van analogie-argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- Lee, S. (1988). *Judging Judges*. London: Faber & Faber.
- Loth, M.A., & Gaakeer, A.M.P. (2003). *Meesterlijk recht. Over recht, rechtswetenschap en juristerij*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- MacCormick, N. (1978). *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- MacCormick, N., & Summers, R.S. (Eds.) (1991). *Interpreting Statutes. A Comparative Study*. Aldershot etc.: Dartmouth.
- Plug, H.J. (2000). *In onderlinge samenhang bezien. De pragma-dialectische reconstructie van complexe argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- Raz, J. (1975) *Practical Reason and Norms*. London: Hutchinson.
- Schauer, F. (1992). *Playing by the Rules: A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life*. Oxford: Clarendon Press.
- Schellens, P.J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Proefschrift Utrecht. Dordrecht: Foris.